

ULUSLARARASI İSLAM VE MODEL İNSAN SEMPOZYUMU

**ULUSLARARASI İSLÂM VE
MODEL İNSAN SEMPOZYUMU**
**International Symposium On Islam
And Model Human**

المؤتمر الدولي عن الإسلام والإنسان النموذجي

26-28 Nisan 2018 – KAHRAMANMARAŞ

Adres:

**Kahramanmaraş Büyükşehir Belediyesi Kültür Sosyal
İşler Dairesi Başkanlığı Kültür ve Turizm Şube
Müdürlüğü
(0 344 223 76 71)**

&

**Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat
Fakültesi Dekanlığı
Tel: (0344 300 27 01)**

e-mail:

islamvemodelinsansempozyumu@gmail.com

ULUSLARARASI İSLAM VE MODEL İNSAN SEMPOZYUMU

**ULUSLARARASI İSLAM VE MODEL İNSAN
SEMPOZYUMU
26-27 NİSAN 2018**

İmtiyaz Sahibi

Fatih Mehmet ERKOÇ
Büyükşehir Belediye Başkanı

Genel Yayın Koordinatörü

Cevdet KABAKCI
Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanı

Genel Yayın Yönetmeni

Mustafa SEMERCİ
Kültür ve Turizm Şube Müdürü

Editör

Prof. Dr. M.Akif ÖZDOĞAN
Doç. Dr. Faruk ÇİFTÇİ
Dr. Öğr. Üyesi Fatih TİYEK
Dr. Öğr. Üyesi Veli ABA
Arş. Gör. Sezai KORKMAZ
Arş. Gör. İrfan KARA

Yayına Hazırlayan

Ömer Yalçın OVA - Mehmet CANLI

Kapak Tasarım

Gökhan GÖNEN

ISBN: 978-605-4996-62-9 (Tk.) - 978-605-4996-63-6

Baskı: Fikir Ajans

Yönetim Yeri

Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı
Kültür ve Turizm Şube Müdürlüğü
0 (344) 225 24 15 – 16 www.kahramanmaras.bel.tr

**Bu eserin bütün hakları saklıdır. Kahramanmaraş Büyükşehir
Belediyesinden yazılı izin alınmadan kısmen veya tamamen alıntı
yapılamaz, hiçbir şekilde kopya edilemez, çoğaltılamaz, yayımlanamaz.**

ULUSLARARASI İSLAM VE MODEL İNSAN SEMPOZYUMU

TASAVVUF PSİKOLOJİSİ VE HÜMANİSTİK PSİKOLOJİ PERSPEKTİFİNDEN ‘MODEL İNSAN’ ÜZERİNE KARŞILAŞTIRMALI SEMANTİK ANALİZLER

The comparative semantic analysis on ‘model human’
from the perspective of mystical and humanistic psychology

Mustafa KOÇ *

Giriş

Gerek seküler psikoloji yaklaşımlarının gerekse mistik psikoloji yaklaşımlarının ortak hedeflerinden biri de kişisel gelişim sürecini kararlı biçimde sürdürerek ‘model insan’ denilebilecek tarzda birey tasarlayıp bir rol model ortaya çıkarmaya çalışmak olmuştur. Modern psikoloji tarihine bakıldığında, tüm tartışmalarıyla birlikte bireyin gelişimsel potansiyellerine vurgu yaparak bu hedefe –kronolojik olarak- en fazla yaklaşan psikoloji ekolünün hümanistik psikoloji olduğu söylenebilir. Öte yandan anlam arayışını merkeze alarak manevi ve dinsel referanslara dayanan tasavvuf psikolojisinin ortaya koyduğu ‘mistik insan’ modelinin ise gerek kuramsal düzeyde gerekse pratiksel bağlamda bu hedefe ulaştığı söylenebilir.

Dinlerin her şeyden önce sağlıklı yaşam reçetesi bağlamında bireye bir anlam sunan teolojik sistemler olması, kaçınılmaz olarak gelişimsel özelliğiyle kendini aşma potansiyeli olan bireyle ilişkisini zorunlu kılmaktadır. Söz konusu bu psiko-teolojik ilişki, İslam dininde tasavvuf kültürü üzerinden sistemleşerek çok önemli bir tarihsel gelenek oluşturmıştır. İslam’a göre bireyin gelişim ve değişim sürecindeki ilk incelenecek konusu, İslam’ın temel prensiplerinde varoluşun nasıl algılandığıdır. Bu bağlamda İslam dininin kutsal kitabı olan Kur’an-ı Kerim’e bakıldığında, yaşamın dinamik süreçler bütünü olarak algılandığı görülmektedir. Dolayısıyla Allah’ın yaşamla iç içe, sürekli yeni bir işte olan ve inananlarına şah damarından daha yakın ve canlı bir hakikat olarak betimlendiği, geleceğin önceden belirlenmediği, özgür iradeye sahip bireylerin davranışlarından dolayı sorumlu tutuldukları ve bireyin iyiyi ve kötüyü seçişinin denenmesi, bireyin yaratılışının nedeni olarak da sunulduğu görülebilir. Özel bir dinsel yaşam deneyimi olarak tasavvuf ise bütün bu durumları tek ve en büyük bir anlam merkezi olan Allah’ı merkeze alarak yorumlamaktadır. Kur’an ve hadisler ışığında manevi ve dinsel kaynakları sistematize edip yorumlayarak kişisel gelişim modeli ortaya koyan tasavvuf, bunu gerçekleştirebilecek bir ideal insan modeli olarak “insan-ı kâmil” rol modelini ortaya koymaktadır. İslam teolojisi içinde özel bir yaşam formu olarak bu tasavvufi kültür, gideceği yol ve varacağı hedef konusunda belirsizlik yaşayan modern bireye “rol-model” olabilecek zengin bir psiko-spiritüel malzeme sunmaktadır (Tokur, 2013: 161).

* Doç. Dr.; Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Psikolojisi Bilim Dalı
Öğretim Üyesi & Manevi-Psikolojik Danışmanlık Uygulama ve Araştırma
Merkezi Müdürü;
[e-posta: mustafakoc@balikesir.edu.tr]

ULUSLARARASI İSLAM VE MODEL İNSAN SEMPOZYUMU

Bu bildirinin amacı, “kendini gerçekleştirme” olgusunu merkeze alarak tasavvuf psikolojisi ve hümanistik psikoloji perspektifinden ‘model insan’ üzerine karşılaştırmalı semantik analizler yapmaktır. Dikotomik bir ayırmadan hareketle her iki yaklaşımın ‘model insan’ üzerine benzeşen ve ayrışan yönlerini ortaya koyan bildiride, konuyla ilgili semantik analizler yapılırken tasavvuf psikolojisindeki dinsel benlik gelişim teorisinde yer alan erdem temelli “kâmil insan” ile hümanistik psikolojideki Maslow’un kendini gerçekleştirme teorisinde betimlenen “kendini gerçekleştiren birey” kavramları dikkate alınmış ve konu, bu kavramsal tipolojik çerçeveye sınırlandırılmıştır.

a. Tasavvuf Psikolojisinin ‘Model İnsan’ Tasarımı

Tasavvuf, teolojik temelleri olan bir manevi ve ahlaki arınma yaklaşımıdır. Bu yolda birey kendi benliğinden hareketle aşamalı olan gelişimsel basamakları çıkarak Allah’a doğru gitmeye çalışmaktadır. Dolayısıyla tasavvuf, bir “kal” (söz/teori) bilimi değil, aksine “hal” (yaşam/deneyim/davranış) bilimidir. Bireyde ortaya çıkardığı güçlü pozitif dönüşümün etkisi de buradan gelmektedir. Tasavvuf psikolojisinin ön gördüğü birey tasarımının psiko-spiritüel kaynağı temelde İslam teolojisidir. Yani ön gördüğü birey tasarımının kodları, ayet ve hadislerin yanında gelenek içerisinde ortaya çıkan sufi pratiklere dayandığı için temel kaynağı teolojiktir.

Tasavvuf psikolojisinin birey tasarımı genel hatlarıyla şu yaklaşımlara dayandırılabilir:

1. Birey, en şerefli ve yüce bir varlıktır.
2. Birey ruhu, Allah’ın muhatabı olma tecrübesine ve bilgisine sahiptir.
3. Birey, tertemiz bir iç doğa/fitrat ile doğar.
4. Bireyin hata ve gafleti, birlik ve bütünlük bilincine/vahdete ulaşmasına engel olur.
5. Tasavvuf, bireyin içinde var olan bütünlük bilincine giden yoldur.

Tasavvuf psikolojisi, bireyin kişisel gelişim sürecinde dikey bir benlik gelişimi potansiyeline sahip olduğunu ortaya koymuştur. Bu durumda, en genel anlamıyla tasavvuf, belirli yöntem ve pratiklerle bireyin algı kapasitesinin artırılması ve onu hakikate ulaştıran bir yaşam biçiminin sunulması şeklinde tanımlanabilir. Nitekim anlam arayışına temel oluşturan hakikat arayışı, bireyin yaratılışında var olan bir yönelimdir. Kişisel benlikten evrensel benliğe uzanan bir gelişim temeline dayanan tasavvuf, bireyin bilinçli ve rasyonel alanının ötesine/üstüne vurgu yapmaktadır. Tasavvuf, her bireyin içinde bulunduğu olağan bilinçlilik ve uyanıklık durumunu aşma yetisinin olduğunu iddia etmektedir (Düzgüner, 2017: 27-29).

Psiko-spiritüel deneyimi temel alan tasavvuf psikolojisindeki rol model olarak tasarımılanan ‘model insan’, aynı zamanda teknik bir kavram olan “insan-ı kâmil” tipolojisiyle karşılanmaktadır. Önemli İslam sufilerinden Azizüddin Nesefî, insan-i kâmil tipolojisini özetle “şariat, tarikat ve hakikatte tam olan insandır,” biçiminde betimlemiştir. Ona göre; kâmil insan, iyi söz, iyi davranış, iyi ahlak ve iyi bilgide tam olandır. Bu dört boyutu gelişimsel düzeyde tamamlayan birey, olgunluğa/kemâle ulaşmıştır (Nesefî, 1990). Bu perspektiften bakıldığında tasavvufi anlayışta her birey, gerekli süreci tamamlarsa aslında potansiyel olarak ‘insan-ı kâmil’ olabilir. Çünkü birey, bu kabiliyette ve donanımda yaratılmıştır.

ULUSLARARASI İSLAM VE MODEL İNSAN SEMPOZYUMU

Dolayısıyla bu gelişimsel potansiyele sahip yeteneklerini gereğine uygun tasavvufi metotlarla geliştirenler, bu özellikte birey olabilirler (Yüce, 2005: 65).

Tasavvuf psikolojisindeki model insan olma sürecinde birey, ulaşılması istenilen rol model olarak ‘insan-ı kâmil’ olma sürecinde değişik bilinç halleri olarak da betimlenebilecek bazı dikey benlik gelişimi aşamalarını manevi bir rehber (mürşid/şeyh) önderliğinde tamamlamak zorundadır. Aynı zamanda ‘nefsin halleri/değişik bilinç durumları’ olarak da sınıflandırılabilir sözü edilen bu aşamalar sırasıyla ‘(i) nefs-i emmâre, (ii) nefs-i levvâme, (iii) nefs-i mülhime, (iv) nefs-i mutmainne, (v) nefs-i râziye, (vi) nefs-i marziye, (vii) nefs-i kâmile’dir (ayrıca bkz. Merter, 2014: 189-316). Bunun yanı sıra bir de bu psiko-spiritüel hallere karşılık gelen ‘(i) tövbe, (ii) vera, (iii) zühd, (iv) fakr, (v) sabır, (vi) tevekkül, (vii) rıza’ gibi tasavvufi makamlar vardır (bkz. Karaca, 2007: 253-264; ayrıca şematik gösterim için bkz. Şekil-2).

İslam dininin kutsal kitabı Kur'an-ı Kerim'deki nefsin halleriyle ilgili ayetlere ve nefsteki baskın olan psikolojik özelliklere göre tasavvufta nefsin halleri belirlenmiştir. Tasavvuf psikolojisi literatüründe değişik bilinç durumlarını konu alan bu aşamalara ‘nefs mertebeleri’ de denilmektedir. Aslında sözü edilen bu dinsel benlik gelişim aşamaları, bireyin düşünce, istek ve arzuları ile eğilimlerinde görülen psikolojik özelliklerin yoğunlaşmış hallerini ifade etmektedir. 7 hal olarak belirlenen bu değişik bilinç durumlarının en son basamağına çıkan birey, model insan olarak “insan-ı kâmil/olgun insan” düzeyine ulaşabilir.

Tasavvuf psikolojisindeki nefsin hallerine göre belirlenen 7 değişik bilinç durumları ile bunlara karşılık gelen tasavvufi makamları şöyledir:

[1]-“Nefs-i emmare” hali – “tövbe” makamı: Bu bilinç düzeyindeki birey sadece maddi zevk ve arzularını düşünür. Bu aşamada birey, ruhun durdurucu gücünden ve kontrolünden yoksundur. Hiçbir kayıt tanımayan bu hal, içgüdüsel dürtülere, maddi istek ve arzulara engel konulmasına karşı çıkan, bu konuda bir kural tanımayan, zevk ve eğlenceden başka bir şey düşünmeyen bireylerin durumuna karşılık gelmektedir (Peker, 1993: 43). Kişisel gelişim yolculuğunda bireyi yolundan döndürmeye çalışan, vicdanın sesini bastıran nefsin bu durumuyla başa çıkmada sufilerin önerdikleri tasavvufi makam ise “tövbe”dir. Tövbe, günahlardan uzak durmak, her türlü dünyevi kaygıdan vazgeçmektir. İslam sufilerinden Cüneyd-i Bağdadi’ye göre tövbenin üç anlamı vardır. İlki suçluluk ve pişmanlıktır ki, psikoterapide bireyin gelişime motive edilebilmesi için yapıcı bir suçluluk duygusu ve kaygı gereklidir. İkincisi, alışkanlıklardan kurtulmaktır. Psikoterapide de sıkıntı verici alışkanlıklardan ve karakter yapılarından kurtulmak önemli bir hedeftir. Üçüncüsü, bireyin kendisini haksızlık ve düşmanca tutum ve davranışlardan arındırmasıdır. Önyargı, haksızlık ve bölücülüğün olumsuz etkilerinden kurtularak özgürleşmek, bu gelişim aşamasının son hedefidir. Psiko-dinamik bakış açısından tövbe, bireyin kendini gözleme ve inceleme sürecidir ve kararlı bir pratik gerektirir. Kendini gözleme, inceleme ve dürtüleri gözden geçirme, etkin bir kişisel gelişimin önemli aşamalarıdır (Tokur, 2013: 156; krş. Karaca, 2007: 253-254).

[2]-“Nefs-i levvame” hali – “vera” makamı: Kötüleyici, kınayıcı nefis anlamına gelen bu bilinç durumunda olan birey, bir kötülük yaptıktan sonra kendini ayıplar ve pişmanlık duyabilir. Fakat tam olarak kötü hareketlerden

Uluslararası İslam ve Model İnsan Sempozyumu

kendini kurtaramaz. Bu bağlamda bir önceki bilinç aşamasının bazı özellikleri bu aşamada da vardır. Ancak suçluluk ve günahkârlık duyguları aktif olduğu için birey, kötülüğü yaptıktan sonra pişmanlık duyabilir (Peker, 1993: 43). Yaptığı kötülüklerden, Allah'ın emir ve yasaklarına karşı gösterdiği kusurlardan pişmanlık duymak gibi vicdanı acı çeken ve bu sebeple de kendisini şiddetle kınayan bilinç durumunu betimleyen bu aşamadaki bireyin kendini düzeltmesi, ancak eleştirici özelliğinin ortaya çıkışıyla gerçekleşebilir. Bu nokta, benlik gelişimi açısından çok önemlidir. Bireyin hatalarını görüp onları eleştirebilmesi, onları düzeltmesinin en temel şartıdır. Bu aşama, ancak günahkârlık psikolojisinden doğan güçlü bir pişmanlık duygusuyla işlevselleşmektedir. Bu ruh haline girebilmek için de teorik bilgi yetersiz gibi görünmektedir. Bireydeki ahlaki bilincin uyanması ve bireyin, kendini eleştirici bir tutuma ulaştırması ancak belirli pratiklerle kazanılabilir. Nefsin bu haline karşılık gelen tasavvufi makam ise günahı ısrarla kaçınmak ve korkmak gibi anlamlara gelen “vera”dır. Bu aşamadaki birey, umudu ve korkuyu birlikte yaşar. Umut, önemli ego işlevlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Bireylerin düş kırıklığına katlanmasını, arzu ve isteklerini erteleyebilmesini ve gerçekliği iyi kavramasını sağlar. Umut bireyi geleceği hazırladığı gibi arzulara takılıp kalmak ise benlik gelişimini ketyebilir ve ciddi psikolojik sorunlara yol açabilir. Sufiler, arzuların farkına varmayı ve arzulara yöneltilen güçlerin umut için yakıt ve bir dönüştürücü olarak kabul edilmesi üzerinde önemle dururlar (Tokur, 2013: 156-157; krş. Karaca, 2007: 254-256).

[3]-“Nefs-i mülhime” hali – “zühd” makamı: Bu haldeki nefis düzeyine sahip olan birey, yapılması kötü olan davranışlardan sakınarak ve güzel olan davranışları yaparak korunmak gerektiği bilincine sahiptir. Bu düzeydeki birey, dinsel emirlerin yapılmasından mutluluk, yapılmamasından ise üzüntü duyabilir. Bu aşamayla beraber nefis üzerinde ruhun etkisi ağırlık kazanmaya başlar. Bireyin davranışlarına, iyi ve güzel hareketlerin kaynağı olan ruhun etkisi göze çarpar (Peker, 1993: 43). İyiliği ve kötülüğü ayırt edebilme ve cinsel arzuların aşırılıklarına karşı direnebilme gücüne sahip olan bu bilinç düzeyindeki bireyin tasavvufi makamı ise “zühd”dür. Zühd, kalbi Allah'tan ayıran her şeyi terk etmektir. Zühd makamı, Batılı psikoterapilerde olgunluk ve kişilik bütünlüğüne evrelerine karşılık gelmektedir. Bu evrede birey kendisine, hayatına ve başkalarına biraz uzaktan bakabilme yetisi kazanır. Eski alışkanlık ve arzuların terk edilmesiyle başlayan bu aşama, çocukluk dönemindeki yanılısma ve yaşantıların bırakıldığı bir içsel dönüşüme işaret edebilir. Bu evrede birey kendi narsist arzularının ve dürtüsel isteklerinin sürekli farkında olmak ve bu arzuları baskılamak yerine onları aşamalı olarak terbiye etmeye ve etkisizleştirmeye çabalayabilir (Tokur, 2013: 157; krş. Karaca, 2007: 256-257).

[4]-“Nefs-i mutmainne” hali – “fakr” makamı: Bu bilinç halindeki birey, her şeyden çok Allah'ı sever. Kalbi onunla tatmin olur. Dış dünyaya ilişkin maddi istek ve arzuların kurtulan bu düzeydeki bireyin ıstırapları ve üzüntüleri dinmiş, mutmain olmuş, edep ve hayâ duyguları yoğunlaşmıştır (Peker, 1993: 43). Allah'ın emirlerine uyup yasaklarından titizlikle sakınarak manevi hastalıklardan kurtulmaya çalışan birey, derinlikli bir imanla huzura ve sükûna kavuşmuştur. Bu düzeydeki bireyin kalbi, sürekli Allah'ı hatırlayarak şüphe ve tereddütlerden arınmış, her an şükür halindedir. Kötü ve çirkin özelliklerden arınan birey, güzel ahlaka sahip olmuştur. Bu aşamaya karşılık gelen makama “fakr” denir. Fakr, “Allah'tan başka herhangi bir şeye ihtiyaç duyma halinden uzaklaşmak, yalnız Allah'a muhtaç olduğunun bilincinde olmaktır” ki; mistik yaşamın temel tutumu

ULUSLARARASI İSLAM VE MODEL İNSAN SEMPOZYUMU

“fakr”dır. Birçok gelenek, ruhsal ve manevi gelişimde bireyin eşya ile ilişkisini düzenleyerek dünyevi ağırlıklardan kurtulmanın önemini vurgulamıştır. Bu düzeye ulaşan birey, içsel çatışmalardan, dünyevi bağlanmalardan ve ‘sahip olmak’ eğilimlerinden kurtularak ‘olmak’ bağlamında hayatın ve varoluşun görünmez ritmine yaklaşmıştır. Psiko-dinamik bir bakış açısıyla sürekli istemek, hırs ve biriktirmek gibi tutumlar temel içsel güvensizlik ve yoksunluğa bağlı psiko-patolojik özelliklerdendir. Zira model insan, eşya ile arasındaki ilişkiyi olması gereken düzeyde tutarak özgürleşebilmeyi başarabilir (Tokur, 2013: 157-158; krş. Karaca, 2007: 257-259).

[5]-“Nefs-i raziye” hali – “sabır” makamı: Allah’tan razı olan nefis halini vurgulayan bu aşamadaki birey, var olan her şeyi itirazsız ve gönül hoşnutluğuyla kabul ederek haz ve zevk duyabilir. Yalnız Allah’la meşgul olur. “Dön Rabbine ondan razı olarak” (Kur’an-ı Kerim, Fecr Suresi, 28) ayetinin buna işaret ettiği belirtilmektedir (Peker, 1993: 44). Allah ile beraber olma bilincine sahip olan birey, hikmete ulaşarak Allah’tan razı ve hoşnut olabilir. Bu aşamaya yükselen birey, kendi iradesinden vazgeçip Hakk’ın iradesinde var olabilir. Bu bilinç durumuna karşılık gelen makam ise “sabır”dır. Allah’tan gelen her şeyi kabul etmek anlamına gelen sabır, sabredilen şey bakımından “(i) Allah’a ibadetlere sabır, (ii) günah işlememeye sabır, (iii) Allah’ın sınavı olan üzücü olaylara sabır” biçiminde üç çeşittir. Bunlardan ilk ikisi, bireyin iradesiyle yapacağı işlerle ilgili olup üçüncüsü ise bireyin kendi iradesi ve eylemi dışındaki olaylara karşı gösterdiği sabırdır. Bir yönüyle bilişsel, duygulanımsal ve bilinçdışı düzeylerde yaşantılanan psikolojik bir süreç olan sabır, bir yanı sıra da psikolojik süreçleri aşan manevi bir makamdır. İçsel sabır yaşantısı üzerinde duran model insan, seksüel ve agresif güdülerin yıkıcı güçlerini dizginlemek ister. Bu güçlerin sabır yordamıyla bütünleşmiş bir aşk enerjisine dönüştürülmesi, bireyin iç huzur ve ahengini artırabilir. Sabırın davranışsal çıktısı olarak sessizlik ise benlik bütünleşmesi sağlayan psikolojik bir güçtür (Tokur, 2013: 158; krş. Karaca, 2007: 259-260).

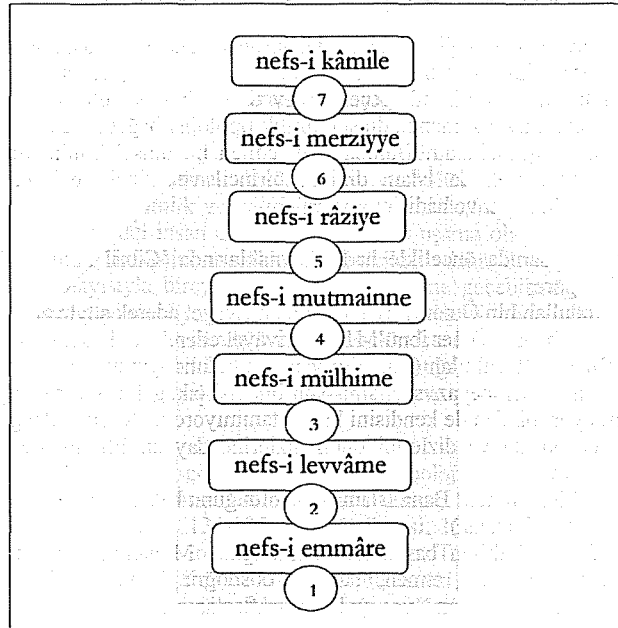
[6]-“Nefs-i marziye” hali – “tevekkül” makamı: Allah’ın razı olduğu nefis düzeyine erişen bireyin bu aşamada, övülmeğe, övmeğe ve şöhrete ihtiyacı yoktur. Görünürde halkla birlikte olan birey, bu düzeyde aslında Hak’ladır. Yani, zihni ve kalbi tamamen Allah düşüncesi ve sevgisiyle doludur (Peker, 1993: 44). Bu düzeydeki nefis, Allah’tan razı olduğu gibi Allah da ondan razıdır. Bu aşamaya gelen birey, eşyanın hakikat ve sırlarına vakıf olmuştur. Bu hale karşılık gelen makam da “tevekkül”dür. Tevekkül, bütün gücü nefste bulmak değil de, Allah’ın her şeyin üstünde hüküm ve egemenlik sahibi olduğunu kabul etmektir. Detaycılık, sorumluluk duygusu ve en iyisini yapmaya çalışmak gibi durumlar, verilen kararları olumlu yönde etkileyebileceği gibi bu konulardaki aşırılık durumu, bireyin kaygı düzeyini yükseltebilir. Bireyin geleceğini görememesi durumu da tedbirin yol açtığı kaygıyı artırabilir. İleride yaşanabileceklerle ilişkili olan kaygı üzerinde, birey dışında pek çok faktör etkili olabilmektedir. Bu tür durumlarda birey, zararlıdan kaçınarak güzel, kolay ve yararlı olanı seçmeyi istese de iyinin hangi tarafta olduğunu çoğu kez bilemeyebilir. Dolayısıyla bazen bir konuda alınan tedbir, başka bir konuda sorun ortaya çıkarabilir. Bireyin yaşam deneyimi ne kadar çok olursa olsun yaşanan olaylar, bilginin sınırlı olduğunu göstermektedir. Bu tür durumlarda, her şeyi bilen Allah’a işin sonucunu bırakma yani tevekkül etme, kaygıyı azaltıcı bir fonksiyon taşıyabilir. Yalnız burada unutulmaması gereken nokta, Allah’a tevekkül etme durumu, işin yapılması için

ULUSLARARASI İSLAM VE MODEL İNSAN SEMPOZYUMU

değil, birey tarafından yapılan işin sonucunu Allah'ın belirlemesi anlamını taşımaktadır (Tokur, 2013: 158-159; krş. Karaca, 2007: 260-262).

[7]-“Nefs-i kâmile” hali – “rıza” makamı: Manevi olgunluğun son basamağı olan bu aşamada, benlik üzerindeki çalışmalar tamamlanmış ve artık nefis olgunlaşmıştır. İyi özelliklerle donatılan birey, ruhun özelliklerine bürünmüştür (Peker, 1993: 43-44; bkz. Şekil-1). Bu bilinç düzeyi, manevi bir kişisel gelişim yolculuğunun son basamağıdır. Bu aşamaya gelerek kendi özüne ve potansiyelinin zirvesine ulaşan birey, artık kendini gerçekleştirmiş model insandır. Dolayısıyla bu basamak, aynı zamanda ‘insan- ı kâmil’ modelinin olduğu düzeydir. Bu son aşamanın makamı ise “rıza”dır. Derin bir içsel tatmin, adanmış bir aşk, diğerlerine karşı koşulsuz duygudaşlık, samimiyet ve insanlığa sürekli hizmet gibi ruhsal durumlar, rıza makamını betimler. Artık kaybedeceği bir şey olmayan birey, hiçbir kayıptan dolayı da ıstırap duymaz. Bu makamdaki birey, hiçbir şeye sahip olmakla zenginleşmeyeceği gibi hiçbir şeyi yitirmekle de yoksullaşmayacağı inancını taşır. Dolayısıyla her iki durum arasında onun için bir fark yoktur. Bireyin, hayatı olduğu gibi kabul edebilmesini sağlayan rıza makamı, onu geleceğin arzu ve kaygılarından kurtarabilir. İnsan-ı kâmil, rıza makamında ‘şimdi ve burada’ duygusuyla anı yaşar. Tasavvufi bir ifadeyle o artık “ibn’ul vakt/vaktin oğlu’dur. Onunla birlikte olmak demek, ‘özne-nesne, ben-sen, geçmiş-gelecek’ ikilemlerinin yitirilmesi anlamını taşır (Tokur, 2013: 159; bkz. Karaca, 2007: 262-264; klinik psikoloji açısından ayrıca krş. Merter, 2014: 123).

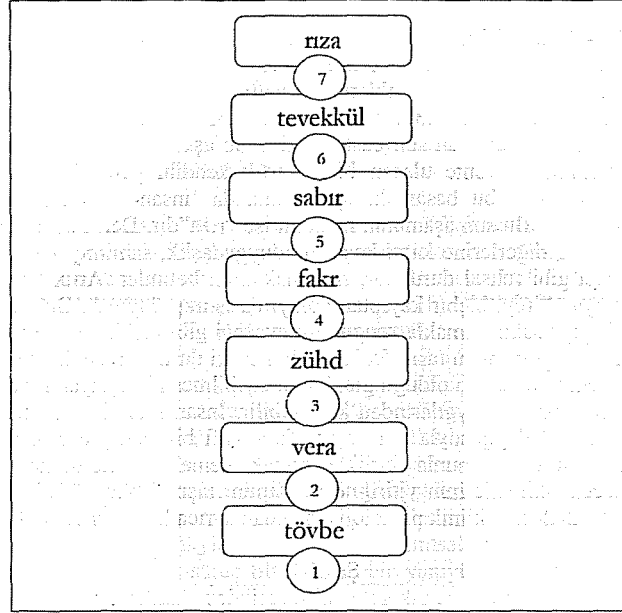
Şekil-1:
Dinsel benlik gelişimi sürecindeki “haller”

ULUSLARARASI İSLAM VE MODEL İNSAN SEMPOZYUMU

Şekil-2:
Dinsel benlik gelişimi sürecindeki “makamlar”

Tasavvuf psikolojisindeki model insan olmak için ulaşılmış istenilen rol model olarak ‘insan-ı kâmil’ olma sürecinde, terminolojide ‘hal ve makam’ olarak tanımlanan yukarıda adı geçen dikey dinsel benlik gelişimi aşamalarını tamamlayan birey, aynı zamanda dinsel kimlik tipolojisi bağlamında yatay olarak da bir değişim yaşamaktadır. Burada sözü edilen bu dinsel kimlik tipolojisine teolojik kaynak olarak da İslam dininin birincil ve ikincil teolojik referans değerine sahip olan ayet ve hadisler gösterilebilir.

Bu kapsamda öncelikle hadis kaynaklarında ‘Cibril hadisi’ olarak da bilinen hadise göre;

“Abdullah bin Ömer (r.a), babasından rivayet ederek şöyle demiştir:

-Bana babam Ömer ibnü’l-Hattâb rivayet ederek şöyle dedi:

-Bir gün Rasulullah (s.a.s.)’ın yanında bulunduğumuz bir sırada aniden yanıma, elbisesi bembeyaz, saçları simsiyah bir kişi çıkageldi. Üzerinde yolculuk eseri görülüyor; bizden de kendisini kimsenin tanımadığını. Doğruca Peygamber’in (s.a.s.) yanına oturdu ve dizlerini onun dizlerine dayadı. Ellerini de uylukları üzerine koydu ve:

-Ya Muhammed! Bana İslâm’ın ne olduğunu haber ver, dedi.

Rasulullah (s.a.s.):

-İslâm; Allah’tan başka ilâh olmadığına, Muhammed’in de Allah’ın resulü olduğuna şehadet etmen, namazı dosdoğru kılman, zekâtı vermen, Ramazan orucunu tutman ve yol masraflarına gücün yeterse Kabe’yi hacsetmendir,” buyurdu.

O kişi:

-Doğru söyledin, dedi.

Babam dedi ki:

ULUSLARARASI İSLAM VE MODEL İNSAN SEMPOZYUMU

- Biz buna hayret ettik. (Zira) hem soruyor, hem de tasdik ediyordu.
-Bana imandan haber ver, dedi.
Rasulullah (s.a.s.):
-*İman*; Allah'a ve Allah'ın meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine ve ahiret gününe iman etmen, bir de kadere; hayrına ve şerrine inanmandır," buyurdu.
O kişi (yine):
-Doğru söyledin, dedi. (Bu kez)
-Bana ihsandan haber ver, dedi.
Rasulullah (s.a.s.):
-*İhsan*; Allah'a O'nu görüyormuşsun gibi ibadet etmendir. Çünkü her ne kadar sen O'nu görmüyorsan da O seni muhakkak görür.
Sonunda Rasulullah (s.a.s.) şöyle buyurdu:
-O, Cibril'di. Size dininizi öğretmeye gelmişti." (Buhâri, İman 37, 1/20; Müslim, İman 1, Hadis no: 8, 1/36; Tirmizî, İman 14, Hadis no: 2738, 4/119; Ebû Dâvud, Sünnet 16, hadis no: 4695, 4/223; İbn Mâce, Mukaddime 9, hadis no: 63,64, 1/24; Nesâî, İman 6, 8/88).

Öte yandan İslam dininde birincil teolojik referans değeri taşıyan ayetlere bakıldığında ise konuyla ilgili olarak Kur'an-ı Kerim'de:

"Bedevîler *'inandık'* dediler. De ki: Siz iman etmediniz ama *'İslâm olduk'* deyin. Henüz iman kalplerinize yerleşmedi. Eğer Allah'a ve Resulüne itaat ederseniz, Allah işlerinizden hiçbir şeyi eksiltmez. Çünkü Allah çok bağışlayan, çok merhamet edendir." (Kur'an-ı Kerim, Hucurat Suresi, 14).

Yukarıdaki ayette iman, kalbe atfedilen bir durum olmakla birlikte (Kur'an-ı Kerim, Hucurât Suresi, 14; Mücadele Suresi, 22) cennete iman eden ve iyi davranışlarda bulunanların gireceği belirtilerek (Kur'an-ı Kerim, Bakara Suresi, 82) iman ile ilâhî kurallara uyma arasında sıkı bir ilişki bulunduğu dikkat çekilmektedir.

Yukarıda vurgulanan 'Müslüman' ve 'Mümin' dinsel kimliğine ek olarak bireyin dinsel kimlik ve benlik gelişimindeki üçüncü tipolojiye kaynaklık eden 'ihsan' ise model insan olma yolundaki son aşama olarak tasarımlanabilir. Bu dinsel kimlik tipolojisi, önceki iki tipolojiden daha ileri bir düzeyde yer almaktadır. Dolayısıyla bireyin 'Muhsin' tipolojisine geçebilmesi için davranış üretiminde hem neyi nasıl yapması gerektiğini iyi bilmesi, hem de bu bilgisini en güzel biçimde davranışa dönüştürmesi gerekmektedir. Dolayısıyla 'bilgi ve eylem' arasında etkileşimsel bir ilişkinin ortaya çıktığı tasavvufi bir içeriğe sahip olan "Muhsin" sözlükte "iyilik eden, iyi davranan ve yaptığını iyi yapan kimse" demektir.

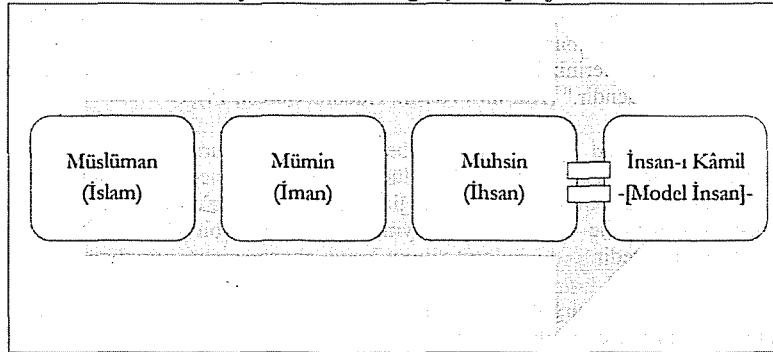
İslam teolojisine göre bireyin Muhsin tipolojisine sahip olabilmesi için Mümin, Müslüman (Kur'an-ı Kerim, Mâide Suresi, 83-84), muttaki (Kur'an-ı Kerim, Âl-i İmrân Suresi, 134-135; Zâriyât Suresi, 15-16; Mürselât Suresi, 43-44), salih -iyi davranışlar üreten- (Kur'an-ı Kerim, Tevbe Suresi, 120), ahyâr -karşılıksız yardım yapan- (Kur'an-ı Kerim, Hûd Suresi, 114-115), mustakim -söz, davranış ve ahlakı tam olan ile sabırlı (Kur'an-ı Kerim, Hûd Suresi, 112, 115; Yûsuf Suresi, 90) ve ihsanlı (Kur'an-ı Kerim, Hac Suresi, 37) olması gerekmektedir.

ULUSLARARASI İSLAM VE MODEL İNSAN SEMPOZYUMU

Ayrıca yine İslam teolojisinde Muhsin tipolojisine sahip bireyler, “namazlarını dosdoğru kılan, zekâtlarını veren ve ahirete kesin olarak iman eden kimseler” olarak betimlendikten sonra Muhsinlerin Rableri tarafından gösterilen doğru yol üzerinde oldukları ve kurtuluşa erdikleri vurgulanmıştır (Kur’an-ı Kerim, Lokman Suresi, 2-5). Yine bu tipolojideki bireyler, iman edip iyi davranışlar yapan, Allah’ın emir ve yasaklarına uyan, iyilik yapıp kötülük yapmayan, zulüm ve haramlardan kaçınan, farzları yerine getiren, yaptığı her işi ve görevi en iyi bir şekilde yapan’ kimseler olarak betimlenmiş olup kutsal kitap Kur’an-ı Kerim’de çok övülmüştür (Kur’an-ı Kerim, Bakara Suresi, 195).

Yukarıda yer verilen ayetler ve hadisten de anlaşıldığı üzere model insan tipolojisi bağlamında bireyin ‘nefs-i kâmile’ye yükselerek “insan-ı kâmil” olabilmesi için sahip olduğu dinsel kimlik ve benliğinin içsel yapısı ve düzeyinde pozitif anlamda ileriye doğru bir değişim ve dönüşüm olması gerekmektedir. Burada sözü edilen bu dinsel kimlik gelişim süreci –Cibril hadisi dikkate alındığında- sırasıyla “(i) Müslüman → (ii) Mümin → (iii) Muhsin = İnsan-ı Kâmil” şeklinde formüle edilebilir (ayrıca bkz. Şekil-3).

Şekil-3:
Bireyin dinsel kimlik gelişimi tipolojileri

Yukarıda kısaca yer verilen sûfi geleneğin ortaya koyduğu dinsel benlik gelişimi modeli, en alt düzeyden en üst düzeye kadar bireyin dinsel benlik yapısının Allah’ın isim, sıfat ve fillerinin dışavurumuyla gelişme gösterdiğini ortaya koymaktadır. Buna paralel olarak bireyin tutum ve davranışları, gelişme gösterdiği benlik gelişim düzeyine uygun şekilde değişir ve dönüşür. Bu açıdan bakıldığında geline her noktada manevi açıdan yeni problemlerle karşılaşılabilir. Bireyin ortaya çıkan bu problemlerini, yeni manevi egzersizlerle aşması beklenir. Bireyin tutum ve davranışlarını daha iyiye doğru geliştirmeyi hedefleyen manevi aşamalara göre yeniden düzenlemeyi temel alan bu ilerlemeci benlik anlayışı, dinamik biçimde bireye benliğini sürekli dönüştürme fırsatı ve olanağı vermektedir.

Sözü edilen bu dinsel benlik gelişimi modelinde, sürekli bir arayış ve gelişme arzusu söz konusudur. Bu nedenle de yanlış kodlanmış tutum ve davranışlar, yeni karşılaşılan bilinç durumlarıyla (hal ve makam) düzeltilmeye çalışılır. Bu durumda birey, karşılaştığı zorlu durumlarla başa çıkma süreçlerinde anlam arayışı problemi yaşayabilir. Modern psikiyatri araştırmaları, bireylerin psikolojik problemlerinin birçoğunun anlam arayışından kaynaklandığını ortaya

Uluslararası İslam ve Model İnsan Sempozyumu

koymaktadır. Bireyin bu gelişimsel süreç sonunda varacağı hedef belli olduğu için her karşılaştığı durumu, varoluşsal sorun çerçevesinde ele alabilir. Bu gelişimsel süreçte, üzüntüsünü de sevincini de değerli bulan birey, kaygı ve bunalıma düşmeden sorunların çözüm yollarının var olduğu bilgisine sahip olması nedeniyle de yeni arayışlara girebilir. Bireye yeni deneyimler ve tecrübeler alanı açan bu dinamik yaşam tarzında birey sürekli ilerleme durumunda olduğu için nefste oluşabilecek kaygılarını ortadan kaldırabilir. Çeşitli yaşam sorunlarının olması, seküler yaklaşım geliştiren bireyi çeşitli problemlerle karşı karşıya bırakabilir. Fakat manevi bakış tarzı, bu sıkıntılardan dolayı bireyde oluşabilecek psikolojik travmalara karşı psiko-spiritüel bir direnç geliştirebilir (Işıtan, 2017: 693-694; ayrıca krş. Kayıklık, 2009: 127-162).

b. Hümanistik Psikolojinin 'Model İnsan' Tasarımı

Modern psikolojide üçüncü güç hareketi olarak ortaya çıkan hümanistik psikoloji ekolü, psikolojideki iki temel güç olan davranışçılık ve psikanalizin yerine geçmeyi hedeflemiştir. İnsan davranışlarını yöneten etmenleri açıklarken bireyin gelişim gücü yüksek bir varlık olduğu görüşünü temel bir ilke olarak kabul eden hümanistik yaklaşımı, psikanaliz ve davranışçılıktan ayıran temel nokta, bireyin kendi eyleminden büyük oranda sorumlu olduğunu varsaymasıdır. Dolayısıyla hümanistik psikolojinin ön gördüğü insan tasarımının kaynağı büyük ölçüde felsefi temellere dayanmaktadır. Yani ön gördüğü insan tasarımının kodları, varoluşçu felsefe ile C. Rogers ve A. Maslow gibi bazı psikologların çalışmalarına dayandığı için temel kaynağının felsefi ve psikolojik olduğu söylenebilir.

Bu yaklaşımın birey tasarımının temelinde, aynı zamanda adı geçen ekolün taşıyıcı kavramlarından biri olan 'kendini gerçekleştirme/self-realization' kavramı vardır. Kendini gerçekleştirme; yeteneklerini, hedeflerini ve yetilerini de kapsayacak biçimde bireyin benliğinin ve kişiliğinin tüm yanlarının dengeli ve uyumlu biçimde gelişimidir. Bu bağlamda yapısal ve kişisel potansiyellerinin gerçekleştirilmesi anlamına gelen kendini gerçekleştirme, psiko-drama, danışan-merkezli psikoterapi, K. Goldstein'in organizmik teorisi, A. Maslow'un hümanistik psikolojisi, K. Horney'in holistik yaklaşımını da kapsayan birçok tedavi yönteminde merkezi bir önem taşımaktadır (Budak, 2000: 580).

Psikolog Rogers, benliği motive edici en önemli gücün kendi gerçekleştirme dürtüsü olduğunu belirtmiştir. Ona göre bireyin kendini gerçekleştirmeye yönelik bu isteği doğustandır, ancak çocukluk yaşantıları ve öğrenme yoluyla desteklenebilir veya engellenebilir bir karakter göstermektedir. Kendini gerçekleştirme, psikolojik iyi olma durumunun en üst düzeyidir. Rogers'ın kavramı, Maslow'un açıklamalarına ilke olarak benzemektedir. Bu iki teori, birçok yönden benzer yaklaşımlar sergilese de psikolojik olarak sağlıklı bireyin özellikleri açısından bazı farklılıklar göstermektedir (Rogers, 1954: 249-260).

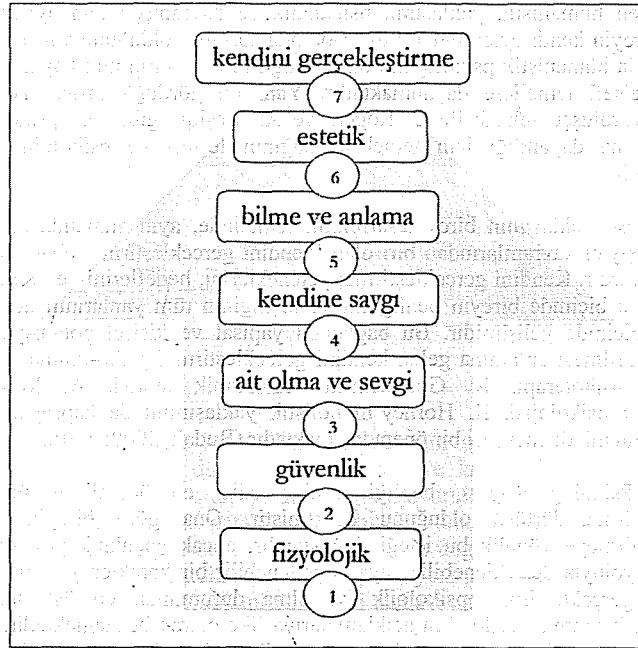
Psikolog Rogers'a göre psikolojik olarak sağlıklı veya kendini tam olarak ortaya koyan birey, '(i) tüm yaşantılara açık olma, (ii) her anı dolu yaşama, (iii) başkalarının düşünceleri veya mantığı yerine kendi içgüdüleriyle davranma, (iv) düşünce ve davranışta özgür olma, (v) yüksek düzeyde yaratıcı olma' gibi karakteristik özelliklere sahiptir. Rogers, kendisini tam olarak ortaya koyan bireyi kendini gerçekleştirmiş olarak değil, kendini gerçekleştirmekte olan birey olarak

ULUSLARARASI İSLAM VE MODEL İNSAN SEMPOZYUMU

betimlemektedir. Yani benliğin gelişimi sürekli bir ilerleme ve gelişme halindedir (Schultz & Schultz, 2001: 680).

Hümanistik psikolojinin kurucularından Maslow'a (2001) göre, sağlıklı bireylerin fizyolojik ihtiyaçlarının yanı sıra güvenlik, ait olma ve sevgi, özsaygı, bilme ve anlama ile estetik ihtiyaçlarını giderdikleri ve öncelikli olarak kendini gerçekleştirmeye yani, gizil güçlerin, kapasite ve yeteneklerin sürekli olarak ortaya çıkartılmasına, görevlerin – ya da çağrıların, yazgının, alınyazısının- yerine getirilmesine, bireyin kendi içsel doğasını daha iyi tanıması ve benimsemesine, bireyin içinde birlik, bütünlük ve sinerjiye yönelik sürekli bir eğilime güdülendikleri görülmektedir. Yani bu durumda bireyin benlik gelişimi, 'ihtiyaçlar hiyerarşisi' temelinde sırasıyla "(i) fizyolojik, (ii) güvenlik, (iii) ait olma ve sevgi, (iv) benlik saygısı, (v) bilme ve anlama (vi) estetik (vii) kendini gerçekleştirme' süreçlerini izlemektedir (Maslow, 2001: 31; ayrıca krş. Şekil-4).

Şekil-4:
Benlik gelişimi sürecindeki "ihtiyaçlar hiyerarşisi"

Psikolog A. Maslow, yaptığı çalışmalarda insan türünün sağlıklı örneklerinin nesnel bir şekilde betimlenebilir ve ölçülebilir karakteristik özelliklerini aşağıdaki gibi sıralamaktadır:

1. Gerçekliğin daha açık ve etkili algılanması,
2. Deneyime daha açık olma,
3. Daha yüksek bir bütünsellik, tamlık ve birlik içinde olma,
4. Kendiliğindenlik, kendini ortaya koyabilme, işlevlerini tam anlamıyla kullanabilme, yaşam doyumunda artış gösterme,

ULUSLARARASI İSLAM VE MODEL İNSAN SEMPOZYUMU

5. Gerçek bir benlik, sağlam bir kimlik, özerklik, özgünlük geliştirme,
6. Nesnellik, bağımsızlık, benliğin aşkınlığında artış gösterme,
7. Yaratıcının yenilenmesi,
8. Soyut ve somutu bir araya getirebilme,
9. Demokratik karakter yapısı oluşturma,
10. Sevme yeteneği geliştirme (Maslow, 2001: 167).

Hümanistik psikolojinin merkezinde yer alan kendini gerçekleştirme olgusu, bireyin birçok yaşamsal parametreleriyle ilişkili bir durumdur ve kendini gerçekleştirme literatürüne bakıldığında, konuyla ilgili çok sayıda ampirik çalışma yapıldığı görülmektedir. Araştırmacı Ören (1995) tarafından sosyo-ekonomik düzey ile 'zamanı iyi kullanma, desteği içten alma, kendini kabul edebilme ve başkalarıyla yakınlık kurabilme' gibi kendini gerçekleştirmenin bazı boyutları arasındaki ilişkileri üzerine ampirik bir çalışma yapılmıştır. Bu görgül çalışmada, Atatürk Üniversitesi öğrencileri örnekleminin sosyo-ekonomik düzeyi ile kendini gerçekleştirmenin bazı boyutları arasındaki ilişki araştırılmıştır. Kendini gerçekleştirmenin "zamanı iyi kullanma", "desteği içten alma", "kendini kabul edebilme" ve "başkalarıyla yakınlık kurabilme" boyutlarının saptanmasında, E. Shostrom tarafından geliştirilen ve Kuzgun tarafından Türkçe'ye uyarlanan "Kişisel Yönelim Envanteri" ile araştırmacının geliştirdiği sosyo-ekonomik düzeyi belirleyen anket formu kullanılmıştır.

Yukarıda bilgisi verilen araştırmanın örneklemini, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi 2. sınıfında okuyan 85 kız ve 168 erkek (n=253) denek oluşturmuştur. Araştırmada, deneklerin cinsiyeti, sosyo-ekonomik düzeyi, ailede birey sayısı ve uzun süre yaşanan yerleşim biriminin, "zamanı iyi kullanma", "desteği içten alma", "kendini kabul edebilme" ve "başkalarıyla yakınlık kurabilme" boyutlarına etkisi araştırılmıştır. Araştırma bulgularına göre;

(i)-Cinsiyet değişkeni: Cinsiyet ile "kendini gerçekleştirme" boyutlarının karşılaştırılmasında, "zamanı iyi kullanma" ($p < 0.001$), "desteği içten alma" ($p < 0.05$) düzeyinde kızların puanlarında erkeklere göre anlamlı farklılık bulunurken, "kendini kabul edebilme" ve "başkalarıyla yakınlık kurabilme" boyutlarında, cinsiyet değişkeni bağlamında anlamlı bir farklılık olmadığı saptanmıştır.

(ii)-Sosyo-ekonomik düzey değişkeni: Orta sosyo-ekonomik düzeyden gelen deneklerde "zamanı iyi kullanma" ($p < 0.05$), "desteği içten alma" ($p < 0.01$) ve "kendini kabul edebilme" ($p < 0.05$) düzeyinde, alt sosyo-ekonomik düzeye göre anlamlı farklılık görülmüştür. Öte yandan "başkalarıyla yakınlık kurabilme" boyutunda iki sosyo-ekonomik düzey arasında anlamlı farklılık görülmemiştir. Orta ve üst sosyo-ekonomik düzeyden gelen denekler söz konusu boyutlar yönünden karşılaştırılmış, ancak aralarında anlamlı farklılıklar görülmemiştir. Diğer taraftan, alt ve üst sosyo-ekonomik düzeyden gelen deneklerin karşılaştırılmasında ise "başkalarıyla yakınlık kurabilme" boyutu bakımından ($p < 0.05$) anlamlı bir farklılık görülürken, "zamanı iyi kullanma", "desteği içten alma", "kendini kabul edebilme" ve "başkalarıyla yakınlık kurabilme" boyutları bakımından da anlamlı farklılık saptanmamıştır.

(iii)-Ailede birey sayısı değişkeni: Az kalabalık ve kalabalık ailelerden gelen deneklerin, "zamanı iyi kullanma", "desteği içten alma", "kendini kabul edebilme" ve "başkalarıyla yakınlık kurabilme" boyutları açısından karşılaştırılmasında anlamlı farklılık saptanmazken; "kendini kabul edebilme" boyutunda kalabalık ailelerden gelen deneklerin ($p < 0.05$) puanlarında anlamlı düzeyde farklılık görülmüştür.

ULUSLARARASI İSLAM VE MODEL İNSAN SEMPOZYUMU

(iv)-Uzun süre yaşanan yerleşim birimi değişkeni: Uzun süre yaşadıkları yerleşim yerlerinin "zamanı iyi kullanma", "desteği içten alma", "kendini kabul edebilme" ve "başkalarıyla yakınlık kurabilme" düzeylerini etkileyip etkilemediği karşılaştırılmış, ancak söz konusu boyutlar bakımından denekler arasında anlamlı bir farklılık olmadığı saptanmıştır (Ören, 1995).

Psikolog Maslow, dinleri bireyin isteklerinin, yani olmak istediklerinin bir dışavurumu olarak görmüştür. Yaşayan dinleri, bireyin kendini gerçekleştirme eğiliminin bir göstergesi olarak değerlendiren Maslow'a göre, kendini gerçekleştiren bireylerin özellikleri ile dinlerin ortaya koyduğu idealler temelde aynı doğrultudadır. Ona göre; benliğin aşkınlığı, gerçek, iyi ve güzelin bir potada eritilmesi, ötekilere katkı, bilgelik, dürüstlük ve doğruluk, bencil ve kişisel güdülerini aşma, daha alt düzeydeki tutkuların daha yüce olan için terk edilebilmesi, düşmanlık ve acımasızlık duygularının bırakılması gibi özellikler hem kendini gerçekleştiren bireyin özellikleri, hem de dinlerin ideal hedefleri arasında yer almaktadır (Maslow, 1971: 168-169'den akt. Tokur, 2013: 154).

Psikolog Maslow, konuyla ilgili yaptığı çalışmalardan elde ettiği bulgulara, "kendini gerçekleştiren bireylerin normal algılarında ve ortalama bireyin daha çok arada sırada gerçekleşen doruk deneyimlerinde, algının ben-aşkın, kendini unutan, ben-siz bir niteliğe büründüğünü vurgulamıştır. Yani güdülenmemiş, kişisel olmayan, arzusuz, bencil olmayan, gereksinim duymayan, bağlantısız bir algı söz konusudur. Bu, ben merkezli değil, nesne merkezli bir algı olabilir. Bu da nesnenin kendi içinde bağımsız bir gerçekliğe sahipmiş, görenden bağımsızmış gibi algılanması anlamına gelmektedir (Maslow, 2001: 84).

Psikolog Maslow'un hissedip de tam olarak betimleyemediği bu merkez algı, semavi dinlerde Tanrı'ya atfedilir. İslam dininin kutsal kitabı Kur'an-ı Kerim'e göre de, kişisel gelişim yolculuğunda insan-ı kâmilin sonal hedefi Allah merkezli bir algı sistemi oluşturmaktır. Bireyin sahip olduğu derin algısal kapasiteyi geliştirme sürecinde erişilecek sonuç, birey hayatının ve sıradan olayların derindeki anlamını doğrudan bilme ve yaşama kapasitesidir. Böyle bir durum ancak doruk deneyim sürecinde olmayı yani vecd halinde yaşamayı; kısacası Maslow'a göre varoluşsal değerlere sahip olmayı gerektirir.

Öte yandan Psikolog Maslow'a göre varoluşsal değerlere sahipken birey doruk deneyimi kontrol edemeyebilir. Çünkü o, bireye gelir ve gerçekleşir. Doruk deneyim yaşayan birey, büyük bir şeyi karşıdaymış gibi şaşkınlık, hayret, derin saygı, uysallık, alçak gönüllülük, teslimiyet gibi duyguları içeren bir tepki verir. Bu duyguya, zaman zaman büyük bir şeyin karşısında eriyip gitme korkusu da karşıabilir. Bu durum, tipik bir şekilde; "Bu çok fazla kusursuz bir durumdur. Buna nasıl dayanacağım bilemiyorum. Şu anda ölebilirim ve bu hiç sorun değil," biçiminde dile getirilir. Maslow'a göre bu durum, belki de bireyin deneyimi yaşamayı sürdürme isteginden, doruktan vadiye, sıradan dünyaya inmeyi gönlünün istememesinden kaynaklanmaktadır (Maslow, 2001: 93-95; Tokur, 2013: 160-161).

ULUSLARARASI İSLAM VE MODEL İNSAN SEMPOZYUMU

Sonuç

Hümanistik psikolojinin kurucusu olan Maslow'un psikoloji anlayışında, bireyin gelişen bir varlık olduğu vurgusu, tasavvuf psikolojisinin insan yaklaşımıyla paralellikler göstermektedir. Özellikle hümanistik psikoloji yaklaşımının taşıyıcı kavramlarından biri olan 'kendini gerçekleştirme' ile tasavvuf psikolojisindeki 'insan-ı kâmil olma' kavramları, belirli bir gelişim sürecinin zirve noktasını vurgulaması bakımından birbirleriyle benzerlik göstermektedir. Üstelik Maslow'un iyilik, doğruluk ve dürüstlük gibi değerlere doğru bir gelişimin altını çizmesi, tasavvuf psikolojisinin güzel ahlakla donanma fikrine oldukça yakın bir yaklaşım göstermektedir. Öte yandan Maslow, birey gelişiminin evrensel ve içsel bir eğilim olduğu üzerinde dururken söz konusu bu hareketin yönelim noktasına değinmemiştir. Ona göre bireyin kendini gerçekleştirme, içsel potansiyellerini tamamen açığa çıkarması anlamını taşımaktadır. Buna karşın tasavvuf psikolojisindeki manevi dönüşümün temel hedefi ise Allah ile bir olma yani ona ulaşmak olarak belirlenmiştir. Üstelik tasavvuf psikolojisine göre 'Allah'a erişip onda yok olma' aşaması, son nokta da değildir (Düzgüner, 2017: 40).

Konuyla ilgili oluşturulan literatür incelenerek yapılan semantik analizlerde;

+(i) tasavvuf psikolojisi perspektifinden model insan olarak 'kâmil insan' formuna sahip bireylerin

(a) gündelik yaşamlarında İslam teolojisinin inanç ve pratiklerine büyük önem verdikleri;

(b) Allah'a tam anlamıyla adanıp mükemmel bir mistik düşünce sistemine sahip oldukları;

(c) çeşitli mistik gelişim aşamalarından geçtikleri için ortalama bireylerin sahip olduğu iç çatışma psikolojisini aşarak daha dingin ve huzurlu bir psikospiritüel yapıya sahip oldukları;

(d) kendi içgüdüleri ile maddi istek ve arzularının zorlamasından kurtularak üst-benlik yapısına sahip olabilmek için hem bilişsel hem de fiziksel bir çaba harcadıkları;

(e) mistik yaşamın önemli bileşenlerinden olan zikir, vird vb. dinsel pratikleri daha fazla ve düzenli yaptıkları;

(f) bütüncül bir yaşam felsefesi geliştirdikleri için akıl-kalp-ruh dengesini daha iyi kurdukları;

(g) Allah'ın istek ve yazgısına mutlak uyum sağladıkları için kendilerince anlam referansı olan 'kaza-kader-tevekkül' inancı geliştirdikleri;

(h) daha önceden deneyimledikleri mistik gelişim aşamalarından geçtikleri için öz-denetim düzeylerinin daha yüksek olduğu;

Ancak buna karşın

+(ii) hümanistik psikoloji perspektifinden model insan olarak kendini gerçekleştiren bireylerin ise

(a) kendilerini, başkalarını ve doğayı olduğu gibi kabul ettikleri;

(b) güçlü ve zayıf yönleriyle kendilerini ve başkalarının farklı duygu ve düşüncelerini hoşgörüyle karşılayıp oldukları gibi kabul edebildikleri;

(c) gerçeği çarpıtmadan algılayıp içinde bulundukları ortama daha kolay uyum sağladıkları;

(d) kendilerinin ve başkalarının eksik ve yanlışlarından aşırı düzeyde rahatsız olmadıkları;

ULUSLARARASI İSLAM VE MODEL İNSAN SEMPOZYUMU

- (e) içinde yaşadıkları sosyal yapıda daha derinlikli ve anlamlı sosyal ilişkiler kurabildikleri;
 (f) kendilerine güvenleri tam olduğu için herkese karşı sevgi ve saygı duyabildikleri;
 (g) yaşamın amaçları ve araçları arasındaki ayrımı daha kolay yapabildikleri belirlenmiştir.

+ (iii) tasavvuf psikolojisi ile hümanistik psikoloji yaklaşımlarının ‘model insan’ üzerine

- (a) bireyin gelişim gücü yüksek bir evrensel psikolojik yapıya sahip olduğu;
 (b) bireyin kendi eylemlerinden büyük oranda sorumlu olduğu;
 (c) bireyin değişik bilinç deneyimleri üzerinde durması;
 (d) bireyin doğasının bütünlüğüne inanması;
 (e) bireyin benlik gelişim süreçlerinde benzer nicelikte bir yükselme ve olgunlaşma evrelerini öngörmeleri [hem tasavvuf psikolojisinde hem de hümanistik psikolojide 7 gelişim evresi bulunmaktadır (şematik gösterim için bkz. Şekil-1 & 2 & 4)] gibi benzeşen yönlerinin olduğu saptanmıştır (ayrıca bkz. Tablo-1).

Tablo-1:
Model insan karşılaştırması

Kamil insan – (Mistik birey)	Kendini gerçekleştiren birey
1. Kendini aşkınlaştırma temeline dayalıdır.	1. Kendini gerçekleştirme temeline dayalıdır.
2. Yaşam felsefesi kaynakları kutsal/teolojiktir ve kadim insanî bilgeliktir.	2. Yaşam felsefesi kaynakları sekülerdir.
3. Oldukça özgün beşerî ve sufi pratikler üzerinden ilerler.	3. Oldukça özgün beşerî ve profan pratikler üzerinden ilerler.
4. Psiko-spiritüel ve kutsal deneyim yaşar.	4. Doruk deneyim yaşar.
5. Kendisini, başkalarını ve doğayı olduğu gibi kabul etse de gelişmeyi amaçlar.	5. Kendisini, başkalarını ve doğayı olduğu gibi kabul eder.
6. Gerçeği olduğu gibi algılayıp içinde bulunduğu ortama kolayca uyum sağlar. (Bu durum, toplumsal realiteye uyum sağlamaktan çok hem kendini hem de toplumu gelişim sürecine sokma amacı taşır.)	6. Gerçeği olduğu gibi algılayıp içinde bulunduğu ortama kolayca uyum sağlar. (Bu durum, toplumsal realiteye uyum sağlamaktan çok hem kendini hem de toplumu dönüştürme amacı taşır.)
7. Önyargısız algılama ve iletişim yapar.	7. Önyargısız algılama ve iletişim yapar.
8. Anlamlı ve derin kişilerarası ilişkiler kurar.	8. Anlamlı ve derin kişilerarası ilişkiler kurar.
9. Yaşam olaylarını ‘hikmet’ anlayışı çerçevesinde algılar.	9. Yaşam olaylarını objektif algılar.
10. Yaşam doyumu düzeyi yüksektir.	10. Yaşam doyumu düzeyi yüksektir.
11. Bireylerle ve yaşadığı çevreyle ilgilidir.	11. Bireylerle ve yaşadığı çevreyle ilgilidir.
12. Samimi ve doğaldır.	12. Samimi ve doğaldır.
	13. Özerk ve bağımsız bir yapısı vardır.
	14. Belirsizliklere dayanıklıdır.
	15. Sıra dışı ve yaratıcıdır.

ULUSLARARASI İSLAM VE MODEL İNSAN SEMPOZYUMU

13. Şeyh-mürîd-ihvan ilişkisi bağlamında bağımlı bir yapısı vardır.	16. Kendisi dışındaki sorunlarla ilgilenir.
14. Belirsizliklere dayanıklıdır.	17. Sorunlara karşı çözüm odaklıdır.
15. Sıra dışı ve yaratıcıdır.	18. Mizahı yapmayı sever.
16. Kendisi dışındaki sorunlarla ilgilenir.	19. Toplum içinde olmayı ve gerektiğinde yalnız kalmayı sever.
17. Sorunlara karşı çözüm odaklıdır.	20. Başkalarına ihtiyaç duymadan kendi kendine kalır.
18. Nükteli konuşmayı sever.	21. Sorumluluk alır.
19. Toplum içinde olmayı ve gerektiğinde yalnız kalmayı sever.	22. Zamanı iyi kullanır.
20. Zaman zaman başkalarına (şeyhine ve ihvanlarına) ihtiyaç duyarak kendi kendine kalır.	23. Hayatı ilgi ve coşkuyla yaşar.
21. Sorumluluk alır.	24. Geçmişten çok geleceğe dönüktür.
22. Zamanı iyi kullanır.	25. Amaçlara değil süreçlere yöneliktir.
23. Hayatı ilgi ve coşkuyla yaşar.	26. Amacı ve aracı ayırır.
24. İçinde bulunduğu an/zamanı yaşar.	27. Kimlik oluşturur ve kimliğiyle ilgili tutarlı fikirler geliştirir.
25. Hem amaçlara, hem de süreçlere yöneliktir.	28. Kendine ve başkalarına saygı duyar ve bunu görmek ister.
26. Amacı ve aracı ayırmanın önemi yoktur.	29. Dürüst ve gerçekçidir.
27. Kimlik oluşturur ve kimliğiyle ilgili tutarlı fikirler geliştirir.	30. Davranışlarının motivasyonu insan/kendi merkezlidir.
28. Kendine ve başkalarına saygı duyar ve beklentisiz olduğu için bunu görmek istemez.	31. Anlam arayışı kaynaklarında maneviyat belirsizdir.
29. Dürüst ve gerçekçidir.	32. Yaşam tarzında daha çok rasyoneldir.
30. Davranışlarının motivasyonu Allah merkezlidir.	
31. Anlam arayışı kaynaklarında maneviyat çok belirgindir.	
32. Yaşam tarzında supra-rasyonelliğin / rasyonellik üstünün özel bir yeri ve önemi vardır.	

Sonuç olarak; kuramsal açıdan “kendini gerçekleştirme” olgusu bağlamında tasavvuf psikolojisi perspektifinden model insan olarak kâmil insan formuna sahip bireyler ile hümanistik psikoloji perspektifinden model insan olarak kendini gerçekleştiren bireyler arasında çok yönlü ve güçlü bir benzerlikten söz edilebilir. Ancak İslam tasavvufunda ideal bir insan tipi olarak ‘kâmil insan’ formuna sahip bireylerin, kendini gerçekleştiren bireylere göre psiko-sosyo-pedago-antropo-teolojik açıdan daha güçlü bir kimlik, kişilik, karakter ve benlik yapısına sahip olmalarının yanı sıra varoluşsal kaygılarını daha kolay aşarak anlam arayışı süreçlerinde daha başarılı oldukları söylenebilir. Dolayısıyla sektörlerleşmenin her geçen gün daha da hızlandığı modern yaşamda, anlam sorununu çözmede giderek başarısız olan bireylere, tasavvuf psikolojisinin ortaya koyduğu ‘kâmil insan’ modeli, zengin bir psiko-spiritüel donanım sunduğu için “model insan” olarak önerilebilir.

ULUSLARARASI İSLAM VE MODEL İNSAN SEMPOZYUMU

Kaynaklar

- Budak, S. (2000). *Psikoloji sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Düzgüner, S. (2017). Tasavvuf ve psikoloji ışığında nefis terbiyesi. (içinde) *Tasavvuf psikolojisine giriş: Bireysel arınma ve güzel ahlak*. (ss. 13-110). [ed. A. Ayten & S. Düzgüner]. İstanbul: Sufi Kitap.
- Işıtan, İ. (2017). Cemal Halvetî (ö. 899/1494)'nin etvâr-ı seb'â anlayışının sûfi psikolojisi açısından tahlili. *Journal of History Culture and Art Research / Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 6 (4), 680-696.
- Karaca, F. (2007). *Dini gelişim teorileri*. İstanbul: Değerler Eğitim Merkezi Yayınları.
- Kayıklık, H. (2009). *Tasavvuf psikolojisi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Kur'an-ı Kerim
- Maslow, A. (1971). *The further reaches of human nature*. New York: Arkana/Penguin Books.
- Maslow, A. (2001). *İnsan olmanın psikolojisi*. (çev. O. Gündüz). İstanbul: Kuraldışı Yayıncılık.
- Merter, M. (2014). *Nefs psikolojisi*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Nesefî, A. (1990). *Tasavvufta insan meselesi: İnsan-ı kâmil*. (çev. M. Kanar). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Ören, Ş. (1995). *Sosyo-ekonomik düzey ile kendini gerçekleştirmenin bazı boyutları arasındaki ilişkiler (zamani iyi kullanma, desteği içten alma, kendini kabul edebilme ve başkaları ile yakınlık kurabilme)*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Peker, H. (1993). Tasavvuf psikolojisi. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7, 35-52.
- Rogers, C. R. (1954). Toward a theory of creativity. *ETC: A review of general semantics*, 249-260.
- Schultz, D. P. & Schultz, S. E. (2001). *Modern psikoloji tarihi*. (çev. Y. Aslay). İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Tokur, B. (2013). Gaye-anlam bağlamında kendini gerçekleştirmek / Self-actualization in terms of aim-meaning. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 40, 149-162.
- Yüce, A. (2005). Tasavvufta insan-ı kâmil ve Mevlânâ. *Tasavvuf: İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi*, 14, 63-75.